

O pristupu povijesti jugoslavenske revolucije u »Istoriji Jugoslavije«

U dosadašnjim kritičkim osvrtima na »Istoriju Jugoslavije« najveću je pažnju izazvao Dedijerov prikaz razdoblja 1941—1945, prvenstveno zbog obrade narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Zato ovom prigodom i nije potrebno ulaziti u detaljniji osvrt na taj dio teksta »Istorije Jugoslavije«, jer su već date brojne i važne kritičke opaske, prvenstveno u pogledu interpretacije pojedinih pojava i problema, a manje s obzirom na metodološki pristup.¹ Zadaća je ovih redaka da se samom pristupu posveti nešto veća pažnja, što ne znači da je moguće mimoći i neka konkretna pitanja ako su u užoj vezi s tim.

Treba odmah dodati da je spomenuti interes za Dedijerov prilog osjetno veći, nego što je bio za sve prethodne pokušaje cjelovitog obuhvaćanja povijesti jugoslavenske revolucije. Ne ulazeći ovdje u razmatranje značaja i značenja tih pokušaja, treba utvrditi da ih je bilo više, zasebnih i u sklopu većih cjelina, i da ni jedan nije zaokupljao takvu pažnju, kakva bi doista bila poželjna, jer je sintetsko zaokruživanje postignutih rezultata u jednoj oblasti po mnogo čemu zanimljivo i važno za stjecanje nekih temeljnih spoznaja i definiranje daljnjeg pravca rada. Zsigurno je da spomenuti pokušaji nisu privlačili življu pažnju i zbog toga što su u metodološkom smislu rađeni uglavnom po jedinstvenom uzoru događajne povijesti, a prvenstveno su ih obilježavali prikazi vojne komponente revolucije, tj. oslobodilačkog rata, i uz to sintetiziranje važnijih političkih pojava i zbivanja. Možda je ta činjenica, s druge strane, pomalo i paradoksalna jer bi bilo za očekivati da upravo takvo stanje osjetnije zaokupi našu historiografiju NOB-a i revolucije. Ako polazimo od toga da je riječ o neobično složenom historijskom procesu koji, s obzirom na svoje rezultate, označava kvalitetnu prekretnicu u povijesti jugoslavenskih naroda i narodnosti, bilo bi prirodno da problemi njegova cjelovitog obuhvaćanja budu u središtu interesa naše historiografije. Konačno bi se, dakle, moglo konstatirati da je jedan pokušaj pregleda povijesti jugoslavenske revolucije došao u takvo središte pažnje. Bez sumnje je glavni razlog tome upravo Dedijerov pristup prikazu razdoblja 1941—1945. u »Istoriji Jugoslavije«, koji se po mnogo čemu razlikuje od dosadašnjih. Odmah, međutim, da budemo načistu, ne razlikuje se u znanstvenom smislu riječi, označavajući korak dalje u dosadašnjim pokušajima uopćavanja postignutih rezultata historiografije i

¹ Misli se prvenstveno na razgovor koji je o »Istoriji Jugoslavije« organizirala redakcija beogradskog časopisa *Gledišta* (materijali objavljeni u br. 3/1973). Za razmatranje prikaza jugoslavenske revolucije važni su u *Gledištima* prilozi Branka Petranovića, Vojmira Kljakovića, Đure Stanisavljevića, Veselina Đurčića, Alije Bojića i Petra Kačavende. Uz to, treba ukazati i na osvrt što ga je, pod naslovom: Književnost XX veka u »Istoriji Jugoslavije«, objavio Vasilije Kalezić u *Književnim novinama*, 1. V 1973.

šire od nje, nego po tome što je takvom pristupu autor udario odveć vidljiv pečat subjektivnosti i vlastitog poimanja razdoblja o kome je riječ. S obzirom na karakter, cjelokupni Dedijerov tekst u »Istoriji Jugoslavije« može se nedvojbeno svrstati u publicistiku. Takva tvrdnja temelji se na više elemenata, koji obilježavaju strukturu teksta, a koji u njemu doista imaju dominirajuću poziciju u kompozicijskom i sadržajnom pogledu. To je prvenstveno događajna povijest, ali na osjetno nižoj razini od uobičajenih prikaza političke historije, koji teže da po mogućnosti što potpunije obuhvate površinske tokove historijskih zbivanja. Dedijer nije uspio sintetski obraditi jugoslavensku revoluciju, dubinski sagledati njene najbitnije komponente, a to je bilo sasvim nereально i očekivati, jer je to na današnjem stupnju razvoja naše historiografije još uvijek nemoguće. Mislim da ni širi kolektivni i timski naponi to danas još ne bi mogli, iako treba s pravom požaliti da se u tom pravcu još uvijek ne osjeća neka čvršća tendencija. Prema tome, to se nije moglo tražiti ni od Dedijera, ali se zasigurno očekivao prilog u kojemu će, s obzirom na postignute rezultate historiografije — a oni, unatoč mnoštvu otvorenih problema i naših nezadovoljstava u vezi s organizacijom rada i nerazvijenom metodologijom, nisu neznatni — njegov cjelovit prikaz privući pažnju kao korak naprijed od dosadašnjih pokušaja. Na žalost, nismo osjetili nikakav korak naprijed. Dedijerova rekonstrukcija događajnog procesa ne temelji se na težnji da se što više sintetiziraju postignuti rezultati istraživanja NOB-a i revolucije, nego je ona doista rezultat njegova vlastitog gledanja i saznanja. U prvom redu ta je rekonstrukcija obilježena takvom faktografijom čiji sklop ne daje po mogućnosti što uravnoteženiji uvid u prikaz i objašnjavanje pojedinih pojava, zbivanja, pitanja, a pogotovu je ostala disharmonična s obzirom na kronološki slijed i geografski prostor. Prema tome, ta je faktografija u mnogo čemu manje vrijedna ili potpuno beznačajna za prikaz koji teži određenoj sintetskoj obradi i dubljem razumijevanju pojedinih problema razvoja revolucije. Takvom, često fragmentarnom faktografskom mozaiku pojedine epizode ili anegdotska intonacija prikazivanja — što zna da odnese nerazmjerno više prostora u tekstu nego brojna mjesta o bitnim pitanjima — daju vidljivo obilježje. Ako se svemu doda i to da je ta faktografija na mnogo mjesta i potpuno nepouzdana i netočna, onda je već i po tome shvatljivo da je u znanstvenoj kritici takav prikaz naišao na neuobičajeni odjek.

Sve to, međutim, ne znači da takav Dedijerov pristup sintetiziranju revolucije ne može da ne privlači pažnju i u pogledu interpretacije pojedinih osnovnih pitanja koja su relevantna za razumijevanje razdoblja 1941—1945, u prvom redu NOB-a i revolucije. Naprotiv, upravo u vezi s tim Dedijerov bi pristup trebalo da bude u središtu pažnje, da bi se mogao cjelovitije i potpunije sagledati njegov pokušaj pregleda revolucije u sklopu veće cjeline, kao što je »Istorija Jugoslavije«.

Prema glavnom naslovu, što ga je dao svom cjelokupnom tekstu u »Istoriji Jugoslavije«, koji sadržava prikaz razdoblja od 1903, tj. XX stoljeće, Dedijer je zamislio da »borbu za socijalnu revoluciju« odredi kao jednu od osnovnih dimenzija sadržaja svog dijela teksta. Neosporno je da je tako definiran pristup na mjestu i da pokušaj njegova provođenja izaziva osobito zanimanje. Međutim, uzimajući u obzir već istaknuta obi-

lježja Dedijerova pristupa, koja su više formalne prirode, dade se dovoljno naslutiti kakav sadržaj i dubinu dobiva interpretacija »borbe za socijalnu revoluciju«, što bi se na neki način trebalo da proteže kao crvena nit kroz znatan dio teksta, počevši od 1918. god., kada na historijsku pozornicu stupa organizirani komunistički pokret. Ta pokretačka snaga, koja je u svojoj političkoj strategiji računala sa revolucionarnom preobrazbom građanskog društva u kojemu je nastala i protiv kojega je istupala kao konstantna ideološka i politička opreka, nije međutim dobila ni u blizini adekvatno mjesto u Dedijerovu prikazu međuratnog razvoja. To se pogotovu odnosi na godine uoči drugoga svjetskog rata te sloma Kraljevine Jugoslavije, koje u razvojnoj liniji Komunističke partije Jugoslavije čine u mnogo čemu neobično značajnu etapu, o čemu ovdje nije potrebno posebno govoriti. O procesu temeljite političke i organizacione preobrazbe KPJ pod Titovim rukovodstvom Dedijer je zabilježio tek nekoliko podataka, tako da u sklopu prikaza političkih odnosa od sredine četrdesetih godina dobiva mjesto marginalne pojave. Razumljivo je da čitalac zbog toga ne može ni u blizini dobiti uvid u stupanj političkog dozrijevanja komunističkog pokreta u Jugoslaviji uoči njena sloma 1941, a što je u najužoj vezi i neophodno za razumijevanje njegove daljnje uloge u toku revolucije. Ako se ne nastoje uočiti osnovna obilježja svestrane temeljite analize dubokih društvenih protuslovlja u jugoslavenskoj državi posljednjih godina njena života, koju je vršila KPJ različitim oblicima svoje žive i neprekidne djelatnosti, onda, dakako, po mnogo čemu nije moguće sagledati ni etapu koja je uslijedila s okupacijom i komadanjem Jugoslavije i pokretanjem oslobodilačke borbe na čelu s KPJ. Dedijer, međutim, nije smatrao potrebnim da ukaže na bitne dimenzije tih žestokih društvenih protuslovlja u Jugoslaviji. Njegov prikaz razvoja jugoslavenske države 1918—1941. ionako je odveć disharmoničan, jer je glavnu faktografsku rekonstrukciju u tom pogledu razdvojio kompozicijski u tri skupine (poglavlja: Nova država u međunarodnim odnosima; Ekonomika Kraljevine Jugoslavije; Jugoslavija između centralizma i federalizma), tako da razmatranje niza bitnih pitanja nije ni u najnužnijoj funkcionalnoj vezi. On je, doduše, s pravom postavio težište svog prikaza na razmatranje sporazuma Cvetković-Maček od 26. kolovoza 1939, ali se ni u blizini nije potrudio da u vezi s tim ukaže na bitne probleme koji su zaokupljali građanske političke snage u jugoslavenskoj državi uoči njena sloma. Ipak malo cjelovitija ocjena toga događaja omogućuje predočavanje niza otvorenih pitanja s kojima je Kraljevina Jugoslavija doživjela i svoj slom. Iz Dedijerove formulacije da je sporazum Cvetković-Maček »značio (je) podelu Jugoslavije na interesne sfere srpske i hrvatske buržoazije«, te da je »zanemario celokupnost nacionalnog pitanja Jugoslavije« (442), proizlazi očigledna proturječnost. Ako je sporazum, s obzirom na pristup i način kako je sklopljen, bio sporazum ili nesporazum političkih snaga iz redova dviju buržoazija, postavlja se pitanje je li se uopće mogao zaokupljati »cjelokupnošću nacionalnog pitanja u Jugoslaviji«. Upravo je po tome svom nastanku sporazum značio izraziti antidemokratski čin, na što je ubrzo ukazala i KPJ, tako da je u vezi s tim sasvim sporedna ona »jedna klica antidemokratizma« koju jedinu ističe i vidi Dedijer, a koja se ogleda

u tome što je »vlada Cvetković-Maček (je) otpočela da vrši pritisak na mase, koje su tražile rešavanje ekonomskih i socijalnih problema« (442).

Dakako, takvi su se nedostaci i ocjene u Dedijerovu prikazu posebno osjetili u daljnjoj obradi zbivanja nakon sloma Kraljevine Jugoslavije. Budući da nisu jasnije i dublje predočene pozicije glavnih društvenih i političkih snaga u zemlji uoči sloma, njihovo daljnje držanje i promjene nisu se mogli jasnije uočiti ni u trenutku sloma Kraljevine Jugoslavije. Autor je u prikazu »pokoravanja i komadanja Jugoslavije« osjetno najveću pažnju poklonio stvaranju »Nezavisne Države Hrvatske« i političkoj ulozi i programu ustaša koje su u NDH Nijemci i Talijani doveli na vlast. Dedijer, međutim, takvim prikazom nije i uvjerio čitaoca da je trebalo da taj događaj ima dominantno mjesto, a da su druga pitanja sporedna. Dajući spomenutom prikazu u prvom redu faktografsku osnovicu, često epizodnog karaktera, autor mu u mnogo čemu oduzima bitan smisao. Svakako, nismo na dobrom putu otkrivanja i tumačenja historijske istine o situaciji i događajima u Hrvatskoj u travnju 1941. ako, npr., nakon konstatacije da su ustaški elementi »izazvali pobunu u Bjelovaru i nekim drugim mestima«, zaključujemo da su »tako olakšali nemački prodor«. Neupućenom čitaocu takva ocjena nameće, dakako, pogrešnu spoznaju o neobično snažnoj i odlučujućoj ustaškoj komponenti u travanjskom ratu 1941. i njenim zaslugama za slom jugoslavenske države. Pogotovu se čitaocu ne ukazuje na osnovnu posljedicu stvaranja NDH, ako se samo konstatira da su u nju, među ostalim, bile uključene Hrvatska, Slavonija i dio Dalmacije. Ne ulazeći ovdje u razmatranje pogrešne upotrebe pojma Hrvatska, jer se pod njim razumijeva nekadašnja Građanska Hrvatska u Austro-Ugarskoj Monarhiji — a taj bi pojam danas bez ikakvog spora trebalo da obuhvaća sve hrvatske zemlje — treba reći da nije ukazano na najbitnije, a to je da je Hrvatska 1941. doživjela veoma tešku sudbinu, jer je bila raskomadana na nekoliko dijelova. Podvrgnut dijelom talijanskoj i mađarskoj okupaciji, te ušavši u NDH, hrvatski je narod doživljavao najtežu sudbinu koja ga je mogla zadesiti. Ukazivanjem na te bitne činjenice mnogo su jasnija značenja i tendencije velikohrvatskog programa ustaša u NDH, koji je osobito postao vidljiv po svom rasističkom obilježju čemu inače Dedijer pridaje dovoljno pažnje. On je s pravom ukazao na političku i ideološku osnovicu ustaškog programa uništenja Srba i Židova, koji se temeljio i na utjecaju nacizma i na »domaćim korenima«, ali je svakako neobjašnjiv njegov postupak kada uz pomoć isticanja pogrešne činjenice daje čitaocu naslutiti da je jedan od utemeljitelja takve politike bio i Antun Starčević. Kao dokaz da su ustaše »kopale po čitavoj političkoj istoriji Hrvatske za mišljenjima političara koji također nisu priznavali individualitet Srba u Hrvatskoj«, Dedijer, naime, navodi da su ustaše »odmah posle okupacije Jugoslavije i proglašenja stvaranja NDH, u Zagrebu objavile posebno izdanje sabranih dela Ante Starčevića«. Neosporno je da je ustaštvo težilo da svoj temelj pronađe i u Starčevićevoj pravaškoj ideologiji, pa je nastojalo da do kraja falsificira njegove poglede, a koliko je postiglo pokazuje i spomenuta edicija (riječ je zapravo o »Izabranim spisima« A Starčevića u jednoj knjizi, uredio B. Jurišić, koja je objavljena u Zagrebu 1943. i, zbog toga što nije bila po čudi ustaškom režimu, ubrzo je povučena iz prodaje).

Dedijer je svakako trebao dati i adekvatnije mjesto politici genocida koju provodi »desno krilo srpske buržoazije, na čelu s Dražom Mihailovićem i Milanom Nedićem«, kako bi se omogućilo pravo razumijevanje te pojave. Autor tek ukazuje na postojanje te politike u primjeni »hitlerovačke koncepcije genocida (čišćenje teritorija) prema Muslimanima i Hrvatima«, a ne govori šire o velikosrpskom programu, njegovim osnovnim komponentama, nosiocima i tendencijama, iako je u daljnjem tekstu ukazao na neke konkretne primjere. Shvatljivo je, dakle, da je bez težnje za dubljim poniranjem u prikaz i ocjenu pozicija i držanja glavnih snaga građanske klase u pojedinim jugoslavenskim zemljama, njihovih međusobnih odnosa i sukoba, nemoguć i organski prijelaz u razumijevanje dubokoga revolucionarnog procesa koji je ubrzo postao stvarnost.

Ono što slijedi kao temeljno otvoreno pitanje u Dedijerovu daljnjem prikazu jest mjesto koje je dobila KPJ kao osnovna pokretačka snaga oslobodilačke borbe i revolucije. Unatoč tome što autor konstatira da je KPJ »u leto 1941. postala jedina opštejugoslovenska partija, koja je delovala u svim zemljama Jugoslavije« (474), u njegovu prikazu ne može se slijediti kontinuirani rad KPJ na pokretanju i vođenju revolucije. A kad je riječ o uočavanju značenja uloge osnovnih pokretačkih snaga u jednom povijesnom procesu kao što je revolucija, onda upravo sintetski pristup izaziva posebno zanimanje. Dakako, u Dedijerovu prikazu susrećemo na mnogo mjesta više-manje važne podatke o KPJ, o ulozi komunista, ali se oni u njegovu faktografskom sklopu više pojavljuju s marginalnim mjestom i značenjem, a ne nameću se kao bitna dimenzija za razumijevanje složenog razvoja revolucije.

Takav pristup uočavanju uloge KPJ u revoluciji možda je najvidljivije došao do izražaja u prikazu početka oružanog ustanka u Jugoslaviji. Uočavanju bitnih specifičnosti masovnih ustanaka u pojedinim zemljama i krajevima u ljeto 1941. nije prethodila sustavna analiza pogleda KPJ na situaciju u zemlji nakon njene okupacije i podjele. A upravo je svestrana i ozbiljna analiza te situacije, u kojoj su se našli jugoslavenski narodi i narodnosti, bila jedna od osnovnih značajki djelatnosti rukovodstva KPJ i njenih priprema za revoluciju. Nasuprot tome, Dedijer u prikazu »prvog masovnog ustanka u okupiranoj Evropi« naglo suočava čitaoca s vlastitim gledištima i ocjenama te značajne pojave na prostoru Jugoslavije nakon njena sloma. U središtu Dedijerove pažnje našlo se tumačenje teze o karakteru oružane pobune seljačkih masa, koje se po zakonu spontaniteta, uglavnom same po sebi, izgrađuju i izrastaju u odlučujući faktor i pokretačku snagu revolucije. Najednom je KPJ u takvom prikazu podizanja oslobodilačke borbe u Jugoslaviji dobila sporedno značenje, pojavljujući se u pojedinim momentima i primjerima kao epizodni pokazatelj neke autorove tvrdnje.

Treba, svakako, istaći da je, bez sumnje, Dedijerovo ukazivanje na niz momenata i značajki ustaničkog upontaniteta seljačkih masa u mnogo čemu zanimljivo a i instruktivno i za čitaoca i za historičara, istraživača revolucije. Ono u najmanju ruku ukazuje na važnu potrebu dubljeg i svestranijeg istraživanja psihološkog faktora u revoluciji i posebno tradicije kao komponente koja ima svoje osjetno značenje s obzirom na ispitivanje strukture sudionika u jugoslavenskoj revoluciji.

Sve je to, međutim, ovom prilikom dobilo drugačiji smisao. Prema njemu, ustaničke se seljačke mase ponašaju u podizanju oružanog ustanka umnogome kao svjestan pokretački činilac koji, bez obzira na dominaciju spontaniteta kao vlastite energije, ima jasne strategijske ciljeve. »Od prvih spontanih borbi slabo naoružanih seljaka za očuvanje golog života — ističe Dedijer — ustanak se širio po svim zemljama Jugoslavije i pobunjene mase izgrađivale su svoju vlast, kao i svoju narodnooslobodilačku vojsku« (476). Dedijer tu tezu potkrepljuje dalje naglašavanjem značenja »jake tradicije«, »socijalne psihologije seljaka koja se nije menjala vremenom«, atavizma kojim je »nadojena« pobunjena seljačka masa. Uloga KPJ i njenog rukovodstva, o čemu tek za razdoblje poslije 22. lipnja daje nešto više podataka, ostaje ipak u zasjenku isticanih teza o značenju uloge pobunjenih seljačkih masa. Tako i konstatacija da je rukovodstvo KPJ na sjednici od 4. srpnja uputilo poziv na ustanak, te zaključilo da »osnovna forma razvijanja ustanka treba da bude partizanski rat i da se od sabotaža i diverzija pređe na opštenarodni ustanak« (478), gubi pravo značenje uz tezu o podizanju oružanog ustanka sa spontanitetom seljačkih masa kao osnovnim obilježjem. To jasno pokazuje i Dedijerov zaključak koji slijedi nakon njegova gledanja na početak ustanka. »U tom pogledu — prema njemu — revolucija nije počela da se stvara ni iz čega. S obzirom da je seljaštvo predstavljalo ogromnu većinu stanovništva, delovali su i faktori misaonog i emotivnog nasleđa, koje je izlivala sama nacija u tradicijama antiimperijalizma na jednom tlu od velikog strategijskog značaja. Godine 1941. vera naroda u mogućnost otpora protiv najjačeg neprijatelja bila je i te kako živa u širokim seljačkim masama« (491). A, dalje zaključuje Dedijer, »također ne treba gubiti iz vida činjenicu da je tradicija dinarskog ratničkog mentaliteta bila još uvek živa, naročito među pobunjenim seljaštvom, u svim svojim vidovima« (496).

Takav pristup naći će svoje mjesto i u razmatranju »krize ustanka«, kako je Dedijer naslovio jedno poglavlje u kojemu zapravo obuhvaća, dakako opet na svoj način, razdoblje 1942. god. Tu će u odnosu na prethodno razmatranje početka oružane borbe upasti i u određena protuslovlja, što u najmanju ruku pokazuje da Dedijerov tekst ne obilježava sistematičan prikaz u kojemu bi se postupno uočavale bitne komponente revolucije, obuhvaćene dakako u nužnom funkcionalnom odnosu. Prema Dedijeru, »početak 1942. doneo je partizanima saznanje da se pobjeda ne može ostvariti munjevitim masovnim ustancima kao u leto 1941. godine« (497). Može li se govoriti o pobjedi 1941. kao bitnom obilježju pokretanja oružane borbe? Takav postupak u raščlanjivanju svojih teza o pokretačkoj ulozi seljačkih masa u dizanju oružanog ustanka, kao da se u razmatranju jedne druge kvalitete u razvoju ustanka, npr. u pitanju njegove krize, pomalo osvećivao autoru. Uočavanje faktora kolebljivosti seljačkih masa u revoluciji, koje je ovom prilikom došlo u središte autorova razmatranja, zaslužuje bez sumnje dužnu pažnju s obzirom na traženje uzroka toj važnoj pojavi, ali to ipak u cjelini prikaza ostaju tek iskre koje zapravo dovode do spomenutih protuslovlja. Jasno je to, npr., došlo do izražaja u ocjeni položaja i političkog držanja hrvatskog seljaštva. Dok je u sklopu razmatranja dizanja oružanog ustanka u ljeto 1941. hrvatsko seljaštvo, prema Dedijeru, »pod utjecajem katoličkog

klera, a naročito dr Vlatka Mačeka (koji je pozvao hrvatski narod da bude lojalan ustaškoj vlasti), *prvih nedelja* (kurz. I. J.) postojanja NDH imalo (je) izvesnih iluzija u tu novu vlast« (481), dotle je, da bi mu poslužilo kao dokaz za krizu ustanka, to isto hrvatsko seljaštvo opčinjeno iluzijama znatno duže vrijeme, tako da ih postepeno gubi tek u toku 1942. god. (498). Ne ulazeći ovom prilikom u podrobniju raspravu o tom pitanju, dovoljno je uočiti kako je spomenuti pristup u najblažu ruku vjeran pokazatelj da je riječ o neobično složenim pitanjima o kojima pogotovu u sklopu uopćavanja povijesti revolucije treba i te kako voditi računa.

Suvišno bi bilo ulaziti u razmatranje Dedijerova pristupa u daljnjem prikazu NOB-a i revolucije. Događajna povijest, koja se često svodi na običnu kroniku, obilježenu nizom sporednih detalja, ne zahtijeva daljnje konfrotiranje u pogledu metodološkog pristupa. Treba reći da se u iduća dva poglavlja, koja obuhvaćaju najprije razdoblja do jeseni 1943. (Neretva i Sutjeska — odsudne bitke revolucije), te od tada do kraja rata (Borba za očuvanje plodova jugoslovenske revolucije) i u posebnom, svojevrsno pisanom poglavlju o »partizanskoj kulturi«, mimoilaze neke bitne teme o kojima je trebalo osobito voditi računa. U prvom redu Dedijerov daljnji prikaz ne pruža sliku širenja i jačanja društveno-političke osnove revolucije, što bi bilo od presudnog značenja da se bar u osnovi shvati prelijevanje pojedinih društvenih skupina u redove narodnooslobodilačkog pokreta s obzirom na etape razvoja, prostor itd. Utoliko će čitalac znatno teže dokučiti u tom prikazu sadržaj političke platforme i posebnosti stvaranja Narodnooslobodilačke fronte. Pogotovu je ostao štur prikaz učavanja pojave i rasta kontrarevolucije na tlu Jugoslavije, šarolikosti njena sadržaja, brojnosti i tendencije nosilaca, da bi se shvatila sva složenost posljednje etape revolucije, u kojoj su klasne osnove suprotstavljenih snaga tako jasno došle do izražaja.

Dedijer je u zaključnom poglavlju, u kojem govori o »istorijskom značenju jugoslovenske revolucije«, nastojao sažeti svoja prethodna razmišljanja. Ističući niz bitnih značajki revolucije u Jugoslaviji, po kojima ona ima specifično značenje u povijesti revolucija i drugoga svjetskog rata, on ujedno zanimljivom usporedbom s primjerima u nekim drugim zemljama ukazuje na snagu i neovisnost rukovodstva revolucije o utjecajima sa strane, među ostalim i o Staljinovom. Međutim, u skladu s primijenjenim pristupom, uzalud ćemo i ovom prilikom tražiti kompleksniji odgovor na pitanje, u čemu je bilo značenje uloge KPJ kao osnovne pokretačke snage revolucije. U svojim zaključnim razmatranjima, koja bi trebalo da sadrže što jasnije i preciznije ocjene, Dedijer štoviše brka pojam jugoslavenske revolucije s pojmom pokreta otpora, a to su ipak dvije sasvim različite kvalitete.